П. М. ТРЕТЬЯКОВ

З історії східних слов'ян у I тисячолітті н. е.

Дискусія про ранню історію та археологію східних слов'ян, яка точиться починаючи з рубежу нашого століття, нині перейшла в нову фазу. Її зумовили численні відкриття 50—60-х років у різних областях України, Південної Білорусії і суміжних частинах Російської Федерації. Вони збагатили науку величезними новими матеріалами про ранньослов'янські старожитності різних століть I тисячоліття н. е.

Старожитності, виявлені в кількох сотнях пунктів, можна поділити територіально на дві групи. До першої включено пам'ятки тих областей, де в другій чверті I тисячоліття н. е. перебували племена черняхівської культури. До них належать лісостепове Лівобережжя, надріччя Дніпра від Києва до порогів, Верхнє та Середнє Побужжя, Подністров'я. На всіх цих територіях ранньослов'янські старожитності датуються третьою чвертю I тисячоліття н. е. і певною мірою заповнюють інтервал, який відділяє черняхівські пам'ятки від давньоруських.

Порівняння ранньослов'янських старожитностей з давньоруськими IX—X ст. дає підстави вважати, що вони належали одному населенню протягом двох суміжних періодів його історії. Зіставлення ж ранньослов'янських пам'яток з черняхівськими свідчить, що вони не мають між собою нічого спільного, відрізняються за основними елементами — житлом, керамікою, поховальним обрядом, загальним рівнем культури.

Якщо культура черняхівського населення є продуктом розвитку ремесла й торгівлі, чим пояснюються стандартність форм і якість кераміки, високий рівень розвитку залізної металургії та ювелірної справи, а також помітна роль римської монети в черняхівській економіці, то ранньослов'янська культура третьої чверті I тисячоліття н. е. була культурою первісною. Її характеризує переважно домашнє виробництво, показниками якого є відносно примітивна залізна металургія, ліпна кераміка, слабкі торговельні зв'язки. Якщо черняхівська культура характеризується значною однорідністю на широких територіях, то ранньослов'янська на початку третьої чверті I тисячоліття н. е. репрезентована кількома локальними групами.

На думку деяких археологів, що вважають черняхівців генетичними попередниками ранньосередньовічних слов'ян, зв'язок між ними вбачається у ліпній кераміці. На багатьох черняхівських поселеннях поряд з посудом, виготовленим на гончарському крузі, в невеликій кількості трапляється ліпна кераміка, подібна до ранньослов'янської. Але тут ідеться про найпростіші форми ліпних горщиків, аж ніяк не визначальні для черняхівської культури. На підставі цього матеріалу не можна зробити обгрунтованих висновків. Так само непереконливі посилання на те, що одним з поховальних обрядів черняхівців було спалення, характерне й для ранньосередньовічних слов'ян. Адже ця риса властива не тільки слов'янам, а й багатьом іншим стародавнім племенам. І найголовніше, генетичну спадковість не можна визначати за схожістю окре-

мих елементів культури, тоді як інші елементи, весь устрій та рівень життя були зовсім різні.

Тут слід ще зазначити, що факти, які використовують захисники черняхівсько-слов'янських генетичних зв'язків, походять головним чином з північних черняхівських областей, суміжних з другою групою ранньослов'янських старожитностей на нашій території. Про це йтиметься нижче.

Територія другої групи пам'яток охоплює Північну Київщину, Чернігівщину, Гомельщину й Могильовщину, частково Брянщину, західну частину Курської області. Очевидно, сюди включаються ліві притоки Прип'яті, а на крайньому північному заході України — верхів'я Західного Бугу. Чим же відрізняються ранньослов'янські старожитності північних областей від південних пам'яток? Передусім хронологією. Якщо південна група датується третьою чвертю I тисячоліття н. е. , то на півночі є ранньослов'янські старожитності і цього часу, і більш ранні — другої чверті I тисячоліття, тобто черняхівської доби. Більше того, найраніша їх група добре пов'язується з пам'ятками ще давнішими — першої чверті, належними до пізньозарубинецької культури.

Останній висновок дуже важливий. Хронологічні межі східнослов'янської археології сягають тепер у глиб більше ніж на тисячу років, і ми маємо можливість вивчити розвиток східнослов'янської культури й життя, економіки та соціального ладу за останні століття до нашої ери і всього I тисячоліття н. е.

Але чи є безперечним факт зарубинецько-ранньослов'янських генетичних зв'язків? Ю. В. Кухаренко вважає, що зарубинецька культура, проіснувавши три століття, зникла безслідно [1]. В. В. Седов розглядає зарубинецьке населення як західнобалтське угруповання, що, маючи своєю вітчизною південне узбережжя Балтійського моря, нібито здійснило велику подорож: прийшло спочатку на Волинь, потім поширилось на Середнє Подніпров'я, після рубежу нашої ери почало рух на північ і, нарешті, потрапило в басейн Верхньої Оки, завершивши складний життєвий шлях в XI—XII ст. як літописна голядь з її балтського походження мовою [2].

З моєї точки зору, не можна погодитися як з першою, так і другою думкою. Ю. В. Кухаренкові, коли він висловлював свої міркування щодо фіналу зарубинецької культури, не були відомі старожитності «київського типу», які утворюють «міст» між зарубинецькою і ранньосередньовічною слов'янською культурами на Північній Київщині. Він не був обізнаний ні з результатами моїх досліджень у Подесенні, ні з матеріалами Л. Д. Поболя, виявленими в Південній Білорусії, які переконливо свідчать про те, що зарубинецьке населення, яке займало раніше значну територію в Середньому Подніпров'ї і дніпро-дністровському межиріччі, після рубежу нашої ери рушило в північному напрямку, де тепер наявна досить численна група пізньозарубинецьких старожитностей. Пам'ятки «київського типу» на Дніпрі належать як до другої чверті, так і до середини I тисячоліття н. е. За всіма основними елементами культури вони пов'язують зарубинецькі старожитності з ранньосередньовічними слов'янськими.

На північ, в Південній Білорусії, є багато пізньозарубинецьких поселень, знайдених Л. Д. Поболем. Він провів значні розкопки у селищі Обидня (Абидня) на р. Адаменка, де дослідив ряд квадратних, заглиблених в землю жител з інвентарем другої чверті I тисячоліття н. е. До селища прилягає безкурганний могильник з трупоспаленням. Там же, у Білоруському Подніпров'ї, відомі й пізніші пам'ятки — середини I ти-

---

[1] Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура.— Свод археологических источников, вып. Д1—19. М., 1964, стор. 5.

[2] В. В. Седов. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970.

сячоліття н. е.: Тайманівське селище і могильник, а також Новобихівський могильник, дослідження якого розпочав ще 70 років тому Є. Р. Романов, та багато інших аналогічних пам'яток[3]. До об'єктів середини I тисячоліття н. е. примикає Колочинське городище на Гомельщині, розкопане в другій половині 50-х років Е. О. Симоновичем[4].

Протягом 10 років старожитності I тисячоліття н. е. в надріччі Десни досліджував автор. До початку нашої ери тут належать залишки поселень пізньозарубинецької (почепської) культури. Наступну хронологічну групу II—III ст. н. е. становлять залишки культури, настільки близькі до почепських, що їх теж можна назвати пізньозарубинецькими. Топографія поселень, форми житлобудівництва, господарські споруди, кераміка, предмети вбрання — все це має зарубинецький характер. Лише столовий посуд у цей час дещо грубішає, глиняні диски-кришки набувають ледь помітних бортиків, фібули приймають форми, властиві своїй добі. На Десні їх виготовляли переважно із заліза.

Наступна група поселень і могильників з трупоспаленнями датується IV—V ст. Тут також зберігаються зарубинецькі традиції. Вони занепадають лише в третій чверті I тисячоліття н. е., але поступово й не всі. Зберігається розташування поселень на порівняно низьких місцях, продовжує існувати традиційна форма житла-напівземлянки, квадратної в плані, розміром в середньому 4×4 *м*. Ці землянки в Подесенні, починаючи з пізньозарубинецького часу, не мали печей, а опалювались відкритими вогнищами. Тільки в третій чверті I тисячоліття в житлах з'являються печі: глиняні, складені з каміння чи брил залізної руди. На поселенні Смольянь, поблизу м. Брянська, і в деяких інших пунктах трапились одночасні землянки обох типів — старого, з відкритими вогнищами в центральній частині, і нового, з піччю в кутку. На початку третьої чверті I тисячоліття серед кераміки зникає столовий лощений посуд, але зберігається властива зарубинецьким виробам біконічність. Глиняні диски-кришки мають вищі бортики, перетворюючись в тарілки й сковороди.

Поховальний обряд в основному той самий: трупоспалення з похованням залишків кремації на безкурганному могильнику, пізніше в урнах. Кілька таких могильників IV—V ст. знайдено в межах Чернігівської області на Десні, два дослідив Ю. А. Ліпкінг у Курській області, один — В. Падін на Десні, поблизу Трубчевська. Л. Б. Артішевська вивчала Кветунський могильник, у якого найдавніша частина безкурганна (поле поховань), а пізніша (мабуть, самого початку третьої чверті I тисячоліття н. е.) складається з курганних насипів[5].

Таким чином, у надріччі Десни в результаті десятирічних обстежень і розкопок здобуто значний матеріал, що свідчить про переростання зарубинецької культури в ранньосередньовічну слов'янську. Зарубинецька культура не зникла, як вважав Ю. В. Кухаренко. Її численні носії продовжували жити в басейні Дніпра, довго зберігаючи свої старі традиції в культурі.

Звернемося тепер до концепції В. В. Седова. Її перша частина — висновок про формування зарубинецької культури в середовищі племен Південної Прибалтики та про прихід її носіїв у Середнє Подніпро-

---

[3] Л. Д. Поболь. Основные итоги изучения позднего этапа зарубинецкой культуры в Белорусском Поднепровье.— Древности Белоруссии. Минск, 1966, стор. 205—217; його ж. Итоги изучения древностей железного века Белорусского Поднепровья. — Древности Белоруссии. Минск, 1969, стор. 89—117.

[4] Э. А. Сымонович. Городище Колочин I на Гомельщине.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 97—137.

[5] Ю. А. Липкинг. О чем рассказывают курганы. Воронеж, 1966, стор. 47—49; В. А. Падин. Раннеславянские поселения и могильник в районе Трубчевска.—СА, № 3. М., 1960; Л. В. Артишевская. Могильник раннеславянского времени на Десне.— МИА, № 108, 1963.

в'я — належить до вельми туманних гіпотез. Значною мірою ця думка пов'язана з уявленнями Ю. В. Кухаренка, яких він дотримувався в 1960 р. Висловлюючись на користь західного походження зарубинецьких племен, Ю. В. Кухаренко, зокрема, вважав, що в межах нашої країни найбільш ранні зарубинецькі старожитності зосереджені в західних частинах Прип'ятського Полісся і що на береги Середнього Дніпра зарубинецьке населення прийшло лише в I ст. до н. е.[6] В останній час, після розкопок українськими археологами Пирогівського могильника і ряду поселень у Середньому Подніпров'ї, датування Ю. В. Кухаренка і його припущення про міграцію носіїв зарубинецької культури із заходу на схід небезпідставно заперечуються.

Друга частина концепції В. В. Сєдова, де йдеться про рух зарубинецького населення на початку нашої ери на північ, є слушною. Вона повністю збігається з думкою археологів, що вивчали старожитності північних областей Середнього Подніпров'я і півдня верхньодніпровського басейну, про яке згадувалось вище.

Третя частина концепції хибна. Нащадками зарубинецького населення В. В. Сєдов вважає не племена I тисячоліття н. е., які жили на півночі Середнього і на півдні Верхнього Подніпров'я, зберігаючи в побуті до останніх століть I тисячоліття багато зарубинецьких рис, а так звані мощинські племена басейну Верхньої Оки — нащадки стародавнього місцевого населення. Лише одна спільна риса — лощений столовий посуд — нагадує про зарубинецьку культуру. Цей посуд справді був зарубинецького походження. Адже зарубинці, які просувались у північному напрямку, зайняли території, заселені населенням, пов'язаним з балтійською групою. За рівнем своєї культури зарубинецькі племена та їх нащадки стояли вище за місцеве населення. Це зумовило їм успіх в колонізації північних земель і призвело до того, що їх культура почала проникати в місцеве середовище. Поширення пізньозарубинецьких форм кераміки серед верхньоокського населення (верхів'я Десни, де відомі ці форми, близько підходить до верхньоокського басейну) — лише одна ланка того глобального для Верхнього Подніпров'я процесу, який привів до асиміляції місцевого балтомовного населення нащадками зарубинецьких племен — стародавніми слов'янами. Зазначимо, що всі інші елементи мощинської культури (форма поселень, тип жител, поховальні споруди та ін.) були зовсім не подібні до пізньозарубинецьких. Вони зберігали традиції давніх східних балтів.

Культура місцевих верхньодніпровських племен порівняно незначною мірою вплинула на становище нащадків зарубинецького населення. Це сприяло тому, що їхня культура, на рубежі нашої ери більш-менш однорідна на великому просторі від басейну Верхньої Прип'яті до надріччя Середнього Дніпра, після зміщення на північ дещо диференціювалась, набула певних локальних особливостей. Так, у надріччі Десни на початку нашої ери в пізньозарубинецькому середовищі поширився своєрідний тип житла-напівземлянки — землянка звичайної форми і розмірів, з вогнищем посередині і центральним стовпом, що підтримував перекриття. Можливо, така конструкція пов'язана з місцевими традиціями. У Верхньому Подніпров'ї — на Гомельщині і Могильовщині — житла пізніх зарубинців та їх нащадків не мали центрального стовпа. Деякі особливості простежуються у формах і характері глиняного посуду тощо. Ці локальні риси були зовсім незначними, бо не стосувались основних елементів культури, проте вони дуже важливі, оскільки допомагають розібратися в багатьох питаннях ранньосередньовічної східнослов'янської історії.

---

[6] Ю. В. Кухаренко. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— СА, № 1. М., 1960, стор. 289—300.

Кілька слів про пізньозарубинецько-черняхівські відносини і зв'язки.

На досліджених автором в районі Новгорода-Сіверського поселеннях другої чверті I тисячоліття н. е. серед ліпної кераміки траплялися окремі уламки виготовлених на крузі посудин, які за тістом і фактурою нагадували черняхівські. На південь кількість таких знахідок зростає, а на Сеймі, в його нижній течії, розташоване відоме Авдеєвське поселення, нижній шар якого містить черняхівську кераміку і, як мені здається, одночасний з нею посуд північних типів [7].

Інакше кажучи, Авдеєвське селище, як і деякі інші стародавні пам'ятки на Сеймі, зокрема досліджені в останній час Е. О. Симоновичем, можливо, є поселеннями зі «змішаною» культурою. Зараз вони трактуються археологами по-різному. Одні розглядають їх як пізні пам'ятки, що нібито підтверджують думку про переростання черняхівської культури в ранньосередньовічну слов'янську. Інші не вірять, що вказані дві групи кераміки на цих поселеннях синхронні, твердять про перемішані шари, всіляко дезавуюють ці пам'ятки. Їх вивчення дасть змогу розв'язати питання про участь слов'янських елементів у черняхівській культурі. Адже такі чи близькі до них старожитності є і на інших північних околицях області черняхівських поселень — на Житомирщині і крайньому північному заході України, де проводив свої дослідження В. Д. Баран. Виявлений ним у верхів'ях Західного Бугу варіант черняхівської культури з великою кількістю ліпної кераміки та житлами-напівземлянками дуже цікавий, і В. Д. Баран, очевидно, має рацію, розглядаючи цей черняхівський або напівчерняхівський варіант як ранньослов'янський [8].

Таким чином, ми тепер уже чітко уявляємо, хто жив на північ від черняхівських областей. Це були нащадки зарубинців, предки ранньосередньовічних східнослов'янських угруповань. Від черняхівського населення вони не були відокремлені кам'яною стіною. Їх південні групи засвоїли певні елементи черняхівської культури, але з крахом останньої втратили ці здобутки. Вони були не творцями черняхівської культури, а, так би мовити, її споживачами.

Які ж відносини склалися між групами ранньослов'янських старожитностей, про що вони свідчать?

Думка, згідно з якою у більш південні області, зайняті раніше черняхівцями, слов'яни прийшли з півночі, принісши з собою самобутню культуру, утворену далеко від римської периферії, висловлена вже давно кількома дослідниками. Спочатку ця думка була як припущення і мала загальний характер. Тепер наявний матеріал, що надає їй більшої конкретності і переконливості. Тому виникла можливість відхилити традиційну стару теорію про прихід ранньосередньовічних слов'ян на територію України в третій чверті I тисячоліття н. е. із заходу. Така точка зору, як відомо, існувала в славістиці багато десятиріч. В галузі археології її прихильниками є І. І. Ляпушкін, В. В. Сєдов, М. І. Артамонов і деякі інші дослідники.

Який же новий матеріал про північне походження середньодніпровських, побузьких і подністровських слов'янських груп ми маємо зараз в своєму розпорядженні? Останні дослідження ранньослов'янських старожитностей південної східнослов'янської групи дають змогу розчленувати їх хронологічно. При цьому з'ясувалося, що найбільш ранні з них, датовані першою половиною VI ст., а може, й давніші повторюють у деталях культури синхронні північні пам'ятки.

З'ясувалося, що на Південному Бузі, де проводив розкопки П. І. Хавлюк, на ранньослов'янських поселеннях найдавніші землянки

---

[7] А. Е. Алихова. Авдеевское селище и могильник.— МИА, № 108, стор. 68—84.

[8] В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге.— Slovenska archeologia, XIII—2, 1965, стор. 365—370; його ж. Памятники черняховской культуры в бассейне Западного Буга.— МИА, № 116, 1964, стор. 213—252.

не мали печей, а опалювалися відкритими вогнищами, так само, як і землянки першої половини й середини I тисячоліття н. е., відомі в Південній Білорусії та надріччі Десни. Деякі з них, зокрема на поселенні Митківського острова, мали таку північно-східну деталь конструкції, як центральний стовп, який підтримував дах. Мешканці цих землянок виготовляли ручним способом кераміку біконічних форм, що відповідала посудові більш північних поселень.

Обидва елементи культури — землянки без печей, іноді з центральним стовпом, та біконічна кераміка — виявлені і в Подністров'ї, на території, дослідженій В. Д. Бараном, зокрема в одному з поселень поблизу с. Бовшів на р. Гнила Липа. На Городоцькому селищі, розкопаному І. С. Винокуром та О. М. Приходнюком, три найдавніші землянки, хоч і мали печі й були споруджені без центральних стовпів, але їхню кераміку значною мірою становили реберчасті біконічні посудини північних форм. Як стало відомо, найдавніша група слов'янських старожитностей на території Молдавії також характеризується багатьма північно-східними рисами, особливо в кераміці. Остання сміливо може бути названа пеньківською [9].

Така сама картина спостерігається і в надріччі Середнього Дніпра. На одному з пеньківських поселень в гирлі Тясмина, серед матеріалів селища Луг I, опублікованих Д. Т. Березовцем, є землянка № 18 без печі зі слідами масивного центрального стовпа. Крім того, на поселенні виявлена архаїчна біконічних форм кераміка, як і на інших пам'ятках пеньківської групи, в тому числі в межах порожистої частини Дніпра [10].

Л. М. Рутковська хронологічно розчленувала на дві групи матеріали Стецівки — одного з поселень у пониззі Тясмина. Ранню групу становлять землянки квадратної форми з такою керамікою, в якій, на думку Л. М. Рутковської, відчуваються зарубинецькі ремінісценції. У культурі верхніх шарів Стецівки наявні сильні кочівницькі елементи і в житлобудівництві, і в кераміці — більш-менш ті самі, що й на Пастирському городищі.

Аналогічні висновки зробив і П. І. Хавлюк. Розкопками на Південному Бузі він встановив, що кочівницькі елементи у селищі Семенки та в інших місцях з'явилися лише на другому етапі існування, не з самого початку, коли в культурі чітко виступали північні риси, а пізніше, десь наприкінці VI — на початку VII ст.

Спостереження, проведені в Стецівці й на Південному Бузі, дуже важливі. Вони вказують на безпідставність уявлень М. І. Артамонова про так звану пастирську культуру, для якої нібито були характерні ліпна біконічна кераміка і кочівницькі елементи — кераміка, виконана на крузі, канцерсько-пастирських форм тощо. На думку М. І. Артамонова, ця культура належала не слов'янам, а болгарам-кутригурам, вона немов передувала масовому розселенню слов'ян в Середньому Подніпров'ї і по його широкій західній периферії. Тепер стає очевидним, що ніякої «пастирської культури» не було, а вказані М. І. Артамоновим її характерні риси належать до різних періодів: до раннього, коли вона ще зберігала свій давній характер, і до пізнього, коли в слов'янську ранньосередньовічну культуру проникли деякі кочівницькі елементи [11].

Отже, масив зарубинецьких племен був давньослов'янським або протослов'янським. На початку нашої ери в зарубинецькому середовищі складаються основні риси культури, які збереглися до раннього східнослов'янського середньовіччя. В другій чверті I тисячоліття н. е., за черняхівської доби, головні пізньозарубинецькі центри перемістилися в більш північні райони — на Північну Київщину, в Південну Білорусію, Поде-

---

[9] И. А. Рафалович. Славяне VI—IX веков в Молдавии. Кишинев, 1972.

[10] Д. Т. Березовец. Поселения уличей на р. Тясмине.— МИА, № 108, 1963, стор. 166, рис. 28, *3*.

[11] П. Н. Третьяков. Что такое «пастырская культура?» — СА, № 4, 1971.

сення, очевидно, на північ бассейну Прип'яті, у верхів'я Західного Бугу. В областях, що лежали за північними околицями черняхівської культури, певна частина пізньозарубинецького населення зазнала впливу останньої. Мабуть, якусь частину черняхівців становили слов'яни.

В середині I тисячоліття до н. е. після занепаду черняхівських поселень від навали гуннів слов'янське населення рушило на південь у лівобережні й правобережні області Середнього Подніпров'я, на Південний Буг, надріччя Дністра. Через деякий час у ряді місцевостей в окремих слов'янських груп встановились контакти з кочівниками, що, мабуть, знайшли відображення в літописних розповідях про аварів та дулібів, про данину, яку слов'яни сплачували хозарам. Рух східних слов'ян на південь не припинявся. Повідомлення стародавніх авторів про походи слов'ян на Дунай і заселення ними Балканського півострова, як відомо, підтверджені в працях румунських і болгарських археологів. Форми слов'янської кераміки, наявні в Східній Румунії та Болгарії, свідчать, що роль східних слов'ян у заселенні задунайських земель була значною.

П. Н. ТРЕТЬЯКОВ

Из истории восточных славян в I тысячелетии н. э.

Резюме

В результате работ последних десятилетий в области днепровского Левобережья и Правобережья, в бассейнах Десны, Припяти, Южного Буга и Днестра были обнаружены сотни раннеславянских поселений и могильников. В южных частях их ареала они относятся ко второй половине I тысячелетия н. э. и генетически не связываются с черняховской культурой. Иная картина вырисовывается в более северных областях — на Северной Киевщине, в Южной Белоруссии и бассейне р. Десны. Здесь имеются и более ранние славянские древности, генетически близкие зарубинецкой культуре. Последняя в этом свете выступает как древнеславянская.

Наиболее ранняя группа славянских поселений Среднего Подднепровья, поречья Южного Буга и Днестра обнаруживает ряд черт (облик поселений и жилищ, характер керамики), которые связываются с синхронными памятниками северных территорий. Очевидно, именно в этих местах лежала исходная область славянского расселения, направленного в середине и третьей четверти I тысячелетия н. э. главным образом на юго-запад.

Большой интерес представляет зона раннеславянско-черняховских контактов, проходящая от поречья Сейма через Киевщину к верховьям Днестра и Западного Буга. Можно полагать, что обитавшие здесь славянские группировки в III—IV вв. в той или иной мере были затронуты черняховской культурой. В ходе движения славян к югу элементы этой чуждой культуры не сохранились.

Е. О. СИМОНОВИЧ

Черняхівські племена Подніпров'я (культура і етнос)

Питання про поняття етносу в археологічному вивченні стародавніх пам'яток пов'язане із з'ясуванням проблеми відповідності або невідповідності археологічної культури етносу. В свою чергу ознаки, які характеризують етнос, дискутуються. Так, в науковій літературі були обговорені ознаки цього поняття, зокрема питання про те, якою мірою для нього обов'яз-